

AGATA KAWECKA
IVAN N. PETROV
MAŁGORZATA SKOWRONEK

Z WARSZTATU PALEOSŁAWISTY-TŁUMACZA:
POLSKOJĘZYCZNE POMOCE NAUKOWE
I OPRACOWANIA LEKSYKOGRAFICZNE¹

Niniejsza publikacja jest prezentacją części zagadnień podejmowanych w związku z realizowanym na Uniwersytecie Łódzkim od 2009 r. długofalowym zespołowym projektem pod roboczą nazwą *Z problematyki przekładu starej literatury kręgu Slavia Orthodoxa na język polski*². Choć jego głównym

Dr AGATA KAWECKA – adiunkt Katedry Filologii Słowiańskiej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego; adres do korespondencji: Katedra Filologii Słowiańskiej, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; e-mail: agata.kawecka@uni.lodz.pl

Dr IVAN PETROV – adiunkt Katedry Filologii Słowiańskiej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego; adres do korespondencji: Katedra Filologii Słowiańskiej, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; e-mail: ivan.n.petrov@uni.lodz.pl

Dr MAŁGORZATA SKOWRONEK – adiunkt Katedry Filologii Słowiańskiej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego; adres do korespondencji: Katedra Filologii Słowiańskiej, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; e-mail: malgorzata.skowronek@uni.lodz.pl

¹ Publikacja powstała w związku z projektem naukowo-badawczym pt. *Recepcja piśmiennictwa oraz literatury ludowej kręgu Slavia Orthodoxa w Polsce – historia i bibliografia twórczości przekładowej*, realizowanym w Centrum Ceraneum Uniwersytetu Łódzkiego. Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/05/E/HS2/03827.

² W fazie początkowej projekt nie był sformalizowany, natomiast późniejsze etapy jego realizacji uzyskały finansowanie: najpierw – w ramach częściowych zadań badawczych – ze strony Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego, a od roku 2013 – jako całość – ze strony Narodowego Centrum Nauki w Krakowie. Projekt realizuje zespół w składzie: dr A. Kawecka, dr I. Petrov, dr M. Skowronek z Uniwersytetu Łódzkiego oraz dr hab. Izabela Lis-

zadaniem jest opracowanie komentowanej bibliografii polskich przekładów tekstów literackich kręgu *Slavia Orthodoxa* powstałych w języku staro-cerkiewno-słowiańskim (wraz z redakcjami regionalnymi tego języka) lub nowo-cerkiewno-słowiańskim³, ważnym elementem prac nad projektem jest również sukcesywne zbieranie i klasyfikacja publikacji, które mogły i nadal mogą służyć pomocą w nauczaniu języka scs (podręczniki, skrypty) oraz źródeł wykorzystywanych już przy samym procesie przekładu na język polski, a więc słowników i leksykonów⁴.

O tym, iż przekład każdego tekstu literackiego jest procesem tyleż odtwórczym, co twórczym, wymagającym dużego wysiłku intelektualnego i kompetencji językowych (o samej wadze takiego przedsięwzięcia w rozpowszechnianiu dziedzictwa kulturowego już nie wspominając), nie trzeba przekonywać nikogo, kto choć raz miał do czynienia ze sztuką tłumaczenia. Szczególnie skomplikowany wydaje się przekład tekstów z języków martwych (albo przynajmniej nie używanych w codziennej komunikacji) – do takich bez wątpienia można zaliczyć język (s/n)cs, z którym w Polsce styczność ma stosunkowo niewielki odsetek ludności. Stopień opanowania takiego języka w dużej mierze zależy, oczywiście, od wytrwałości, determinacji i predyspozycji osoby uczącej się, jednakże byłby on znikomy bez odpowiednich pomocy

Wielgosz z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i dr Jan Stradomski z Uniwersytetu Jagiellońskiego.

³ Dalej: scs lub (s/n)cs. W cyklu publikacji podsumowujących poszczególne etapy pracy nad projektem przygotowano dotychczas kilka artykułów, w których dokonano przeglądu i zestawienia bibliograficznego polskich tłumaczeń przedmiotowej literatury: A. KAWECKA, I. PETROV, M. SKOWRONEK, *Z problematyki przekładu starej literatury kręgu Slavia Orthodoxa na język polski*, cz. 1, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne” 4(2009), s. 247-273; cz. 2, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Rossica” 3(2010), s. 175-193; cz. 3, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 56(2011), s. 67-90; cz. 4, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne” 6(2011), s. 309-325; cz. 5: „Roczniki Humanistyczne” 60(2012), z. 7, s. 193-218; M. SKOWRONEK, *O przekładach piśmiennictwa cerkiewno-słowiańskiego autorstwa prof. Ryszarda Łuźnego na tle innych polskich publikacji tego typu*, „Roczniki Humanistyczne” 61(2013), z. 7, s. 117-135. Całość projektu została przedstawiona również w artykułach: И. ПЕТРОВ, *Кирилло-мефодиевские источники и памятники древней славянской книжности в переводах на польский язык: из истории рецепции*, „Palaeobulgarica” 1(2011), s. 71-79; A. KAWECKA, I. PETROV, M. SKOWRONEK, *Polskojęzyczne translacje tekstów kręgu Slavia Orthodoxa: o projekcie systematyzacji i dokumentacji*, „Latomis Akademii Supraskiej” 3(2012), s. 183-188 (*Język naszej modlitwy – dawniej i dziś*). Kolejne artykuły znajdują się w druku.

⁴ Pełne dane bibliograficzne omawianych pozycji znajdują się w wykazie na końcu niniejszego artykułu.

dydaktycznych tworzonych na potrzeby specjalistycznej oferty edukacyjnej⁵. Ta ostatnia związana jest głównie z ośrodkami akademickimi prowadzącymi kierunki filologiczne o profilu sławistycznym (także polonistycznym i rusycystycznym). Wraz z rozwojem badań historyczno-porównawczych w Europie w obrębie sławistyki na przełomie XIX i XX w. również w Polsce wzrosło zainteresowanie językiem scs jako pierwszym literackim językiem Słowian, i kurs tegoż został wprowadzony do programów nauczania na filologiach ukierunkowanych głównie (choć nie wyłącznie) na południe i wschód Słowiańszczyzny. Schyłek XX i początek XXI w. w tym zakresie charakteryzuje się tendencją przeciwną – badania historycznojęzykowe stają się w Polsce (i nie tylko) coraz mniej popularne, czego wymiernym rezultatem jest wciąż postępująca redukcja tego typu przedmiotów w aktualnych programach nauczania na wskazanych wcześniej kierunkach filologicznych. I choć silne ograniczenie dotknęło również pozostający w sferze naszych zainteresowań język scs, ciągle jeszcze jego podstawy są wykładane na uczelniach wyższych – tym samym zapotrzebowanie na materiały dydaktyczne jest nadal aktualne.

Ponieważ w kontekście realizowanego projektu problem nauczania języka scs jest kwestią istotną, gdyż to na jego znajomości opiera się cały przyszły warsztat tłumacza, warto dokonać prezentacji wybranych polskojęzycznych podręczników oraz słowników i leksykonów tego języka⁶, zwracając przy tym uwagę na ich najważniejsze cechy ułatwiające bądź utrudniające proces dydaktyczny (i – docelowo – translatorski). Na potrzeby niniejszego artykułu bardziej szczegółowym opisem objęto z jednej strony publikacje najstarsze

⁵ W samym artykule i towarzyszącym mu wykazie autorzy skupiają się na podręcznikach/skryptach/słownikach, które są (lub mogą być) wykorzystywane w dydaktyce szkoły wyższej. Poza obszarem zainteresowań pozostaje natomiast popularna oferta publikacyjna, skierowana do odbiorców używających języka (s/n)cs w codziennej praktyce religijnej. Ciekawym i specyficznym przykładem tego typu prac może być m.in. publikacja: M. KAPŁANOW, *Старославянскій без тайн. Starosłowiański bez tajemnic* (Białystok 2009), zawierająca podstawowe informacje o alfabecie oraz sposobie czytania i akcentowania wyrazów cerkiewnosłowiańskich (bez systematycznego wykładu gramatyki), umożliwiające lepsze zrozumienie modlitw, a tym samym zasad wiary mieszkających w Polsce staroobrzędowców. Prac takich, odpowiadających przede wszystkim potrzebom polskich prawosławnych i unitów, jest z pewnością znacznie więcej.

⁶ Końcowy wykaz publikacji nie zawiera wyborów tekstów oryginalnych, chociaż niektórzy autorzy podręczników zadbali również o przygotowanie chrestomatii ze słowniczkami, które, jako materiały dodatkowe, również mogą być pomocne w procesie dydaktycznym, np. S. SŁOŃSKI, *Wybór tekstów starosłowiańskich (starobułgarskich)*, Lwów 1926; wyd. 2. popr. i uzupełn., Warszawa 1952; *Chrestomatia słowiańska, cz. 1: Teksty południowo-słowiańskie ze słowniczkami*, red. T. Lehr-Splawiński, Kraków 1949 (teksty w opracowaniu F. Sławskiego).

(z XIX i początków XX w.) i choćby dlatego dzisiaj może już nieco zapomniane, a z drugiej – najpopularniejsze prace powojenne. I choć bliższa charakterystyka tych ostatnich, powszechnie znanych, na pierwszy rzut oka wydawać się może zbędna, to właśnie ich przydatność w procesie dydaktycznym wymaga uwzględnienia ich w niniejszym opracowaniu.

*

Najstarszą publikacją o charakterze podręcznikowym, do jakiej udało się dotychczas dotrzeć podczas prac nad projektem, jest dostępna tylko w nielicznych bibliotekach *Grammatyka języka starosłowiańskiego iakiego Sławianie obrządek grecki wyznający w księgach swych cerkiewnych używają* ks. A. D.⁷ z Walawy, wydana w Przemyślu w 1837 r. Z autorskiej wzmianki w *Przedmowie* do wydania można wnioskować, iż jest to pierwszy tego typu podręcznik w języku polskim⁸, napisany na podstawie gramatyk cerkiewnosłowiańskich Melecjusza Smotryckiego, Avrama Mrazovicia, Josefa Dobrovskiego i Michała Lučkaja⁹, bazujący przede wszystkim na języku XVII- i XVIII-wiecznych ksiąg cerkiewnych (z nielicznymi uzupełnieniami z okresów wcześniejszych). Pod-

⁷ Poszukiwania bibliograficzne pozwoliły ustalić, iż pod tymi inicjałami kryje się Antoni Dobrzański (Dobrianski/Dobrianskij, 1810-1877), unicki proboszcz, historyk i teolog, a także nauczyciel języka starosłowiańskiego w przemyskim seminarium (więcej danych na temat jego życia i twórczości znaleźć można w 5. tomie *Polskiego Słownika Biograficznego* (Kraków 1939-1946, s. 265-266) oraz w *Bibliografii* Estreichera: zob. Elektroniczną Bazę Bibliografii Estreichera (K. ESTREICHER, *Bibliografia Polska XIX stulecia*, wyd. 2, nowe, t. IV, Kraków 1966, s. 207, <http://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/indeks/56121.html>); ks. Dobrzańskiemu poświęcona została również odrębna monografia: Б.А. ДЪДИЦКІЙ, *Антоній Добрянскій – его жизнь и дѣятельность въ галицкой Руси*, Львов 1881.

⁸ Dotychczasowe kwerendy nie doprowadziły do odnalezienia innych polskojęzycznych podręczników do nauki języka (s/n)cs wydanych w XIX w., niewykluczone jednak, iż podobne inicjatywy mogły być podejmowane również w innych unickich i prawosławnych ośrodkach.

⁹ Na przykład: М. СМОТРИЦКІЙ, *Грамматика Славѣнскихъ правилное Сынѣтма*, Евъе 1619; А. МРАЗОВИЪ, *Руководство к славенстѣй грамматицѣ*, Беч 1794; J. DOBROVSKÝ, *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*, Vindobonae 1822 (zob. też tłumaczenie na język rosyjski: И. ДОБРОВСКИЙ, *Грамматика языка славянскаго по древнему наречию*, Санкт-Петербург 1833); М. LUTSKAY, *Grammatica Slavo-Ruthena*, Budaе 1830 (zob. też tłumaczenie na język ukraiński: М. ЛУЧКАЙ, *Грамматика словяно-руська*, в 2-х кн., упоряд., передм., прим. П.М. Лазинець, Київ 1989). Trzeba zaznaczyć, że Dobrzański nie podaje dokładnych danych bibliograficznych, więc obecnie można tylko przypuszczać, że korzystał z tych właśnie prac (niektóre z nich, jak chociażby słynna gramatyka Smotryckiego, miały kilka różniących się od siebie wydań).

stawowym celem stworzenia tej gramatyki było „uczynić mowę cerkiewną dla każdego mówiącego po polsku przystępną i zrozumiałą, lecz mowę, jaką w księgach cerkwi wschodniej za naszych posiadamy czasów”¹⁰.

Podręcznik składa się z trzech zasadniczych części, podzielonych na mniejsze partie tekstu. Część pierwsza obejmuje podstawowe zagadnienia o fonetyce i grafii języka cerkiewnosłowiańskiego; druga – jest poświęcona odrębnym częściom mowy (rzeczownikom, przymiotnikom, liczebnikom, zaimkom, czasownikom, przyimkom, przysłówkom, spójnikom i wykrzyknikom), gdzie teoretycznemu – mniej lub bardziej obszernemu – opisowi poszczególnych zagadnień towarzyszą wzory odmian (odbiegające nieco pod względem form od opisów współczesnych) i przykłady użycia konkretnych wyrazów. Część trzecia natomiast dotyczy wybranych zagadnień składniowych – związków zgody i rzędu oraz szyku wyrazów. W tym miejscu zaznaczyć należy, iż gramatyka ta została napisana na podstawie ówczesnego stanu wiedzy autora nie-filologa, dlatego też z dzisiejszego punktu widzenia zawiera ona wiele nieścisłości zarówno terminologicznych, jak i metodologicznych, które wymagałyby dodatkowego komentarza. Naszym celem w tym miejscu nie jest jednak ocena merytoryczna opracowania, które z powodzeniem może stać się przedmiotem odrębnej analizy.

Spośród XX-wiecznych pomocy dydaktycznych służących nauczaniu języka (s/n)cs w szkołach wyższych pierwszą znaną (1903) i wartą odnotowania są *Wykłady gramatyki języka starosłowiańskiego (starocerkiewnego)* Jana Łosia w formie powielanego rękopisu w dwóch częściach. Część pierwsza pracy poświęcona jest fonetyce (przy czym punkt wyjścia do dalszych rozważań na temat konkretnych procesów fonetycznych poświadczonych w języku i opisywanych również w późniejszych opracowaniach innych autorów stanowi omówienie podstawowych zasad z zakresu antropofoniki jako nauki o powstawaniu dźwięków języka, a następnie – charakterystyka spółgłoskowego i samogłoskowego systemu prasłowiańskiego w porównaniu z systemem „praaryo-europejskiej”, jak ją nazywa Łoś, wspólnoty językowej). Część druga, poświęcona morfologii, zawiera charakterystykę języków fleksyjnych, podstawowe zagadnienia dotyczące morfologicznej budowy wyrazów i procesów absorpcyjnych zachodzących w ich obrębie oraz wybrane informacje z zakresu słowotwórstwa. Analiza wyrazów prostych prowadzi do dość obszernego wykładu o starosłowiańskich tematach w obrębie wyrazów niepo pochodnych i pochodnych (wzbogacanego miejscami o materiał z „praarjoeuropejskiego” (sic!)

¹⁰ Z *Przedmowy* (w wydaniu brak numeru strony).

oraz języków współczesnych, zwłaszcza z polszczyzny), uzupełnionego o pochodzenie i charakterystykę „stu kilkudziesięciu”, jak wspomina sam autor (cz. II, s. 128), prasłowiańskich sufiksów (również w kontekście innych języków), którego podstawę metodologiczną stanowi rozbudowana klasyfikacja F. Miklosicha: „Pierwsze podwaliny klasyfikacji dał Miklosich w II gim tomie swej gramatyki porównawczej języków słowiańskich, ale klasyfikacja jego jest nie dość szczegółowa a nadto znajdujemy w jego pracy dość znaczną liczbę omyłek. Główne zasady klasyfikacji Miklosicha zachowamy, rozwijając je tylko szerzej” (cz. II, s. 27-28)¹¹. Po przeglądzie sufiksów, klasyfikowanych dwojako (najpierw według występujących w nich spółgłosek, a potem samogłosek) następuje komentarz dotyczący znaczenia tychże. Ostatnim zagadnieniem, na którym koncentruje się uwaga autora w niniejszym opracowaniu, są wyrazy złożone (zestawienia, zrosty, złożenia z tematem czasownikowym oraz z prefiksami).

Do najwcześniejszych kompleksowych i uniwersalnych typowych podręczników do gramatyki języka scs zaliczyć można bez wątpienia podręczniki autorstwa wspomnianego już wyżej J. Łosia (w opinii późniejszych badaczy najczęściej używany w polskiej dydaktyce akademickiej okresu międzywojennego¹²), Tadeusza Lehra-Spławińskiego i Henryka Ułaszyna, wszystkie powstałe w latach dwudziestych ubiegłego wieku.

W *Gramatyce starosłowiańskiej* Łosia (Lwów 1922) materiał został wyłożony w 361 rozdziałach (paragrafach) i obejmuje: fonetykę (w tym relacje scs względem prasłowiańskiego i wspomnianego już we wcześniejszym jego opracowaniu „praarjoeuropejskiego”), morfologię (deklinacje, koniugacje, wyrazy nieodmienne) oraz składnię (wyrazy proste i złożone, wyrażenia syntaktyczne, konstrukcje, czasownik i formy nieodmienne, rodzaje zdań, równoważniki i in.). Zasadniczy materiał gramatyczny poprzedzony został krótkim wstępem dotyczącym okoliczności powstania głagolicy i cyrylicy oraz biblijnych przekładów cyrylo-metodejskich i wyszczególnieniem źródeł – głagolicznych i cyrylicznych zabytków kanonu. Teksty (zazwyczaj pojedyncze zdania) scs podane są w tej publikacji w transliteracji łacińskiej (zabieg stosowany często również w wielu późniejszych publikacjach), niekiedy z paralelami/źródłami greckimi i polskim przekładem (np. za Biblią w tłumaczeniu

¹¹ W omawianym podręczniku nie ma odsyłacza bibliograficznego; chodzi tu oczywiście o drugi tom najważniejszego dzieła F. Miklosicha *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen* (Wien 1875).

¹² Por. S. SŁOŃSKI, *Gramatyka języka starosłowiańskiego (starobułgarskiego)*, Warszawa 1950 (*Przedmowa* do wydania).

ks. J. Wujka). Zapewne dla łatwiejszego przyswojenia materiału gramatycznego praca zawiera paradygmaty odmian określonych części mowy, nie obejmuje jednak większych fragmentów/całości tekstów scs ani słownika.

Podręcznik T. Lehra-Spławińskiego (Poznań 1922-1923) składa się zasadniczo z czterech części (*Wstęp, Głosownia, Morfologia, Dodatek*). We wstępie autor omówił pochodzenie języka scs i jego znaczenie dla filologii słowiańskiej, alfabety oraz „głagolskie” i „cyrylskie” zabytki piśmiennictwa. W dalszej części pracy następuje charakterystyka samogłosek i spółgłosek scs oraz ich stosunek do systemu prasłowiańskiego i praindoeuropejskiego. Kolejny rozdział (*Morfologia*) rozpoczyna autor od podziału rzeczowników na pięć typów deklinacyjnych ze względu na „zakończenia poszczególnych przypadków” (s. 34), po czym podaje przykłady odmian konkretnych wyrazów, wskazując w odrębnych komentarzach na zmiany zachodzące w poszczególnych typach odmiany. W dalszej części opisuje kolejno deklinację zaimków (osobowych i nieosobowych), przymiotników (niezłożonych i złożonych) wraz ze sposobami ich stopniowania oraz liczebników (głównych, porządkowych i zbiorowych). Po opisie systemu imiennego następuje charakterystyka systemu werbalnego. Podziałowi na trzy zasadnicze koniugacje towarzyszy wyróżnienie w każdej z nich odrębnych klas, w ramach których występuje jeszcze dodatkowy podział na grupy. Dopiero w obrębie grup wskazywane są konkretne przykłady form czasownikowych i odmian (*praesens, impetativus, imperfectum, aoristus* – asygmaticzny, sygmaticzny I i sygmaticzny II). Poza typami koniugacyjnymi autor omawia również kilka czasowników nieregularnych. Po wzorach odmian następuje charakterystyka budowy i pochodzenia niezłożonych i złożonych form czasów gramatycznych, a całość podręcznika uzupełnia przegląd nieodmiennych części mowy (przysłówek, „prepozycji” (przyimków i prefiksów), spójników oraz partykuł. Na końcu podręcznika znajduje się tabela zawierająca alfabety scs (głagolicę i cyrylicę), uzupełnione o głagolicę chorwacką, wartość cyfrową cyrylicy oraz zasady transkrypcji zastosowanej w pracy.

Opracowanie Ułaszya (Lwów 1928) przeznaczone jest, jak pisze w *Przedmowie* sam autor, do samodzielnej nauki gramatyki scs („elementarny samouczek” – s. IV) i składa się z dwóch części. Część pierwsza, teoretyczna, zawiera wstępne informacje o języku, alfabetach i zabytkach scs oraz wiadomości z zakresu jego systemu fonetycznego, morfologicznego oraz składniowego, napisane dość przystępnym językiem; część druga to wybór ćwiczeń (z kluczem), odpowiadających treściowo paragrafom z części gramatycznej, oraz, co wydaje się istotne, dość obszerny (nawet w porównaniu z późniejszymi podręcz-

nikami), choć nieco jednorodny wybór tekstów do samodzielnego czytania¹³ podany w transkrypcji cyrylicy (normalizowanej i nienormalizowanej, przy czym teksty nienormalizowane publikowane są jeszcze raz z rozwiązaniem skrótów) oraz słownik scs-polski o układzie alfabetyczno-gniazdowym.

*

Po 1945 r. ukazało się na polskim rynku wydawniczym kilkanaście podręczników do nauki scs, z których kilka bez wątpienia należałoby wyróżnić jako szczególnie popularne i „sprawdzone” w procesie nauczania licznych roczników studentów. Wszystkie wydania, choć reprezentują różne podejścia metodyczne, mają w zasadzie dość podobną strukturę: oprócz wiadomości o samym systemie języka scs (odnoszących się do płaszczyzny fonetycznej/fonologicznej, morfologicznej i – rzadziej – syntaktycznej) oraz – w wybranym zakresie – o relacjach języka scs względem języka prasłowiańskiego zawierają charakterystykę działalności świętych braci Cyryla i Metodego i związanych z nimi początków piśmiennictwa słowiańskiego (ze szczególnym uwzględnieniem misji wielkomorawskiej) oraz podstawowe dane o najstarszych zabytkach kanonu¹⁴. Dla łatwiejszego przyswojenia materiału gramatycznego większość podręczników zawiera paradygmaty odmian poszczególnych części mowy (często w transkrypcji/transliteracji łacińskiej), a także – oprócz fragmentów poddawanych analizie w toku wykładu – umieszczony na końcu wybór tekstów do samodzielnej pracy, co daje możliwość praktycznego zastosowania i sprawdzenia nabytej wiedzy.

Oryginalne teksty scs, które autorzy podręczników proponują studentom, to zazwyczaj: z jednej strony wyimki z zabytków kanonu (fragmenty zabytków

¹³ Wyimki z *Kodeksu Zografskiego* (oraz jeden fragment z *Kodeksu Mariańskiego*), głównie z Ewangelii według św. Mateusza.

¹⁴ Oczywiście, zasób zawarty w nich informacji i sposób ich przedstawienia bezspornie uwarunkowany jest stanem badań nad opisywanym zagadnieniem, kompetencjami autora i specyfiką potencjalnego użytkownika, np. studenta określonej filologii. Z założenia bowiem podręcznik skierowany do młodych ludzi studiujących w systemie stacjonarnym filologię bułgarską lub rosyjską ciągle jeszcze (pomimo postępującej marginalizacji przedmiotów historycznojęzykowych) powinien być inaczej skomponowany aniżeli skrypt dla osób studiujących niestacjonarnie np. filologię polską. Dla studentów filologii rosyjskiej powstały w Polsce także rosyjskojęzyczne pomoce naukowe, jak np. podręcznik T. Rotta-Żebrowskiego i W. Skukowskiego (ze stroną tytułową w języku polskim) pt. *Gramatyka języka starosłowiańskiego: z ćwiczeniami dla rusycystów* (Olsztyn 1986; wyd. 2. rozsz.: Lublin 1988).

głagolickich podawane są zazwyczaj w transliteracji cyrylicy), z drugiej – teksty z zabytków późniejszych, do XVI-XVII w., reprezentujące różne redakcje języka. Studenci w toku zajęć mają więc możliwość zapoznania się z fragmentami m.in.: *Kodeksów Zografskiego i Mariańskiego*, *Mszалу Kijowskiego*, *Psalterza* i *Modlitewnika Synajskiego*, *Fragmentów Cloza*, *Księgi Sawy*, *Kodeksu Supraskiego*, a także *Ewangeliarza Ostromira* czy *Żywotów obszernych Konstantyna-Cyryla i Metodego*. Spośród tych tekstów, zarówno normalizowanych, jak i przytaczanych w postaci faksymiliów z oryginałów bądź będących niemal w całości przedrukami z edycji zabytków oraz chrestomatii wydanych wcześniej, największą ilość stanowią fragmenty Ewangelii według św. Mateusza (ok. 75% wszystkich cytatów), na drugim miejscu plasują się fragmenty Psalterza, a dalej: Księgi Rodzaju, Dziejów i Listów apostołskich i in. Są to zarówno pojedyncze wersety, jak i większe fragmenty – np. perykopy z ksiąg liturgicznych lub całe przypowieści.

W 1950 r. ukazał się w Warszawie dość popularny przez kilka następnych lat podręcznik Stanisława Słońskiego¹⁵. Jak zaznaczył w *Przedmowie* sam autor, pierwotna wersja książki została przygotowana w roku 1938 i złożona do druku (a nawet częściowo wydrukowana) już w 1939 r., jednakże zawierucha wojenna spowodowała zniszczenie wszystkich istniejących materiałów, dlatego też podręcznik trzeba było napisać od nowa, co spowodowało jego wydanie ze znacznym opóźnieniem. Jest to tradycyjny pod względem treści podręcznik do scs: objaśnione są w nim podstawowe terminy, omówiona działalność Cyryla i Metodego, wskazane zabytki, podana ówczasie aktualna literatura związana z tematyką, scharakteryzowany (trzeba przyznać, że bardzo drobiazgowo) system fonetyczny i fonologiczny języka scs z odniesieniem do prasłowiańskiego, scharakteryzowany system fleksyjny (imienny i werbalny), a także przydatne w nauce wzory deklinacji i koniugacji poszczególnych form. Brak natomiast w nim omówienia składni, słownika oraz tekstów zwartych scs (poszczególne zagadnienia gramatyczne ilustrowane są wprawdzie konkretnymi formami, jednakże bez szerszego kontekstu). Na końcu

¹⁵ Warto wspomnieć, że w Krakowie w 1947 r. została opublikowana dzięki staraniom T. Lehra-Spławińskiego książka Mieczysława Małeckiego pt. *Najstarszy literacki język Słowian*, która w zamierzeniu miała być podręcznikiem języka scs skierowanym do polonistów i początkujących slawistów. Niestety, śmierć autora przerwała pracę nad rękopisem, dlatego też wydanie zawiera jedynie ogólne wiadomości o języku, nie ma natomiast planowanej pierwotnie części gramatycznej – z tego powodu publikacja ta nie znalazła się w przygotowanym na potrzeby niniejszego artykułu wykazie.

podręcznika umieszczony jest jedynie indeks wykorzystanych w nim wyrazów scs wraz z ich lokalizacją w książce.

W roku 1959 ukazało się uzupełnione wydanie przedwojennego podręcznika T. Lehra-Spławińskiego¹⁶. Struktura rozdziałów o fonetyce i morfologii została w nim zasadniczo zachowana, natomiast najważniejszą zmianą w podręczniku stało się dodanie obszernej części traktującej o składni, której autorem był Czesław Bartula. Ten sam badacz napisał zresztą także rozdział o słotwórstwie scs, dodany do kolejnego, piątego już, wydania tej książki (1965). Od tego momentu ten łączący naukę przed- i powojenną podręcznik już dwóch autorów – Lehra-Spławińskiego i Bartuli – był wznawiany jeszcze dwukrotnie (1973 i 1976), łącznie w latach 1922-1976 ukazując się siedem razy.

Pierwszą szczególnie popularną powojenną publikacją do nauczania języka scs jest *Język staro-cerkiewno-słowiański* Tadeusza Brajerskiego (Lublin 1964). Książka ta do 1990 r. wydawana była siedmiokrotnie, również pod nieco zmodyfikowanym tytułem (zob. wykaz), i przez długie lata była bez wątpienia jednym z najważniejszych podręczników do nauki języka scs. Zawartość podzielona została na cztery części: pierwszą stanowią ćwiczenia do poszczególnych działów gramatycznych omawianych w dalszej części książki (przy czym na uwagę zasługuje fakt, iż teksty z zabytków dobrane są do konkretnego problemu gramatycznego), drugą – wiadomości wstępne o języku scs (z działalnością Cyryla i Metodego oraz podstawową terminologią odnoszącą się do języków scs i prasłowiańskiego włącznie), część trzecia omawia system języka scs i zawiera zagadnienia z zakresu fonetyki i fleksji (wraz z paradygmatami odmian, jednakże bez elementów składni), czwartą częścią zaś jest słownik. Bezwzględnie dużą wartość tego podręcznika stanowi wybór mniej lub bardziej obszernych tekstów (normalizowanych i nienormalizowanych) z większości wydanych wówczas zabytków scs – z tego też względu często wykorzystywany bywa i dzisiaj na równi z chrestomatiami do pozyskiwania materiałów pomocniczych do zajęć.

Dziesięć lat później (Kraków 1974) ukazał się zwięzły, acz wielokrotnie wznawiany podręcznik autorstwa Janusza Strutyńskiego pt. *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*. Podręcznik ten przeznaczony jest głównie dla studentów polonistyki (również studiów zaocznych lub eksternistycznych), w związku z czym informacje prezentowane są w nim w sposób w znacznym stopniu uproszczony. Trzeba zwrócić uwagę, że

¹⁶ Wydanie to było poprzedzone jeszcze jednym w latach powojennych: z roku 1949 – ze zmienionym tytułem i drobnymi uzupełnieniami w stosunku do wydań sprzed 1939 r. (zob. wykaz).

w podręczniku tym, niestety, w kilku miejscach pojawiają się nieścisłości lub zgoła błędy. Struktura książki nie odbiega znacząco od pozostałych publikacji tego typu, znajdują się więc w niej: wiadomości o pochodzeniu języka scs i jego zabytkach, omówienie fonetyki i fleksji, ćwiczenia gramatyczne, niewielki wybór tekstów oraz słownik.

Rok po publikacji Strutyńskiego ukazał się podręcznik Józefy Kobylińskiej *Gramatyka języka staro-cerkiewno-słowiańskiego z ćwiczeniami* (Kraków 1975). Podzielony jest on na dwie części. Część pierwsza zawiera wiadomości ogólne dotyczące celu nauki języka scs, alfabetów, skrótów i diakrytyków występujących w tekstach oraz zabytków piśmiennictwa, część druga zaś – opis gramatyczny języka scs. Dość szczegółowo scharakteryzowano system fonetyczny wraz z najważniejszymi procesami prasłowiańskimi, fleksję (rzeczowników, zaimków, przymiotników, liczebników, czasowników) oraz ważniejsze, choć nie wszystkie, osobliwości składniowe (*dativus absolutus*, *dativus cum infinitivo*). Niemal każde zagadnienie gramatyczne uzupełniono ćwiczeniami, dodatkowo książkę zaopatrzone w słowniczek scs-polski. Podręcznik ten do 1992 r. doczekał się trzech wznowień.

W 1981 r. nakładem Wydawnictwa Naukowego PWN zostały wydane *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej na tle porównawczym* Czesława Bartuli. Należy zauważyć, iż w wypadku tego autora nie jest to pierwsza próba całościowego opisu systemu języka scs: w latach siedemdziesiątych opracował on już bowiem dwukrotnie wydaną (1976 i 1978) *Gramatykę języka staro-cerkiewno-słowiańskiego z ćwiczeniami*, a jeszcze wcześniej, bo pod koniec lat pięćdziesiątych – wspólnie z T. Lehrem-Spławińskim, o czym była mowa wyżej – nowe, czwarte już i wzbogacone o rozdział składniowy, wydanie *Zarysu gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego...* (zob. wykaz). Jednak jego *Podstawowe wiadomości...* zostały najlepiej przyjęte w polskim slawistycznym środowisku naukowym, o czym świadczyć może fakt, iż w ciągu ponad trzydziestu lat ukazało się siedem wydań tego podręcznika (nie licząc kilku dodruków), zawierających w zasadzie nieliczne poprawki w odniesieniu do pierwodruku. Bez wątpienia nadal jest to najpopularniejszy i najlepiej dostosowany do potrzeb dydaktycznych podręcznik umożliwiający zapoznanie się z systemem języka scs. Składa się z pięciu części. Pierwsza zawiera ogólne wiadomości o języku (również w konfrontacji z innymi językami), jego powstaniu, alfabetach i zabytkach piśmiennictwa. Część druga składa się z 15 jednostek konwersatoryjnych, poświęconych konkretnym zagadnieniom gramatycznym (części teoretycznej każdorazowo towarzyszą odpowiednio dobrane ćwiczenia, zawierające niekiedy spreparowane

zdania, ilustrujące omawiane zagadnienia). Część trzecia to uzupełnienie wiadomości gramatycznych wyłożonych w części drugiej oraz bardzo przydatne w procesie nauczania tabele z wzorami odmian poszczególnych części mowy. W części czwartej autor prezentuje obszernie fragmenty zabytków scs, które dodatkowo mogą być analizowane na zajęciach bądź podczas samodzielnej pracy studenta, w piątej zaś – oprócz wykazu skrótów i informacji bibliograficznych – zamieszczony jest słownik stworzony na podstawie publikowanych w podręczniku tekstów źródłowych.

Rok 1984 przyniósł kolejną popularną w środowisku slawistycznym publikację – *Wstęp do filologii słowiańskiej* Leszka Moszyńskiego, wydaną następnie ponownie w roku 2006. Podręcznik ten treściowo znacznie wykracza poza ramy materiału prezentowanego obecnie podczas zajęć z języka scs. Ma strukturę dwuczęściową: pierwsza poświęcona jest pismu słowiańskiemu i tekstom, druga zaś – językowi (głównie prasłowiańskiemu, w nieco mniejszym zakresie scs i jego późniejszym redakcjom). Publikacja oprócz zagadnień gramatycznych zawiera również próbki tekstów redakcji: bułgarskiej i macedońskiej, serbskiej i chorwackiej, ruskiej, próbkę tekstu cerkiewnosłowiańskiego z terenu rumuńskiego oraz wyimki z tekstów kanonu scs (w tym faksymile starych wydań). Analizę przytoczonych tekstów ułatwia zestawiony na ich podstawie słowniczek. Jak pisze sam autor w przedmowie do wydania, „celem tej książki jest rozbudzenie zamiłowania do filologii słowiańskiej, przedstawienie początków języka i piśmiennictwa słowiańskiego, ukazanie w możliwie przystępnej postaci tych wszystkich zagadnień, których znajomość warunkuje właściwe rozumienie gramatyki historycznej dowolnego języka słowiańskiego oraz gramatyki porównawczej języków słowiańskich” (wyd. 1., s. 5; wyd. 2., s. 13).

Dziesięć lat po publikacji Moszyńskiego pojawił się kolejny podręcznik do scs autorstwa Haliny Karaś – *Gramatyka języka staro-cerkiewno-słowiańskiego* (Warszawa 1994). Zawiera on, jak pisze sama autorka, „wybór opracowań z kilku podręczników akademickich języka scs oraz tekstów w transkrypcji półfonetycznej z objaśnieniami słownikowymi” (s. 3) i skierowany jest do studentów zaocznych filologii polskiej. W części teoretycznej zawarte są podstawowe wiadomości o powstaniu i miejscu języka scs wśród innych języków słowiańskich oraz o jego fonetyce, fonologii i fleksji. Część druga to niewielki wybór tekstów scs wraz z zasadami ich analizy i interpretacji. Znormalizowane teksty scs w transkrypcji półfonetycznej podawane są za T. Brajerskim (1964) oraz T. Friedelówną, Cz. Łapiczem (1979). Po każdym tekście występuje niewielki słowniczek, zawierający formy podstawowe odpo-

wiednich leksemów oraz dodatkowe informacje (np. o rekcji czasownika). W podręczniku zamieszczono również reprodukcje wybranych tekstów scs. Przy trzech pierwszych brak informacji o pochodzeniu i lokalizacji tekstu. Kolejne pochodzą z: *Psalterza Synajskiego*, *Kodeksu Zografskiego* oraz *Kodeksu Mariańskiego*. Podręcznik w 2001 r. doczekał się trzeciego wydania.

Kolejnym, wykorzystywanym w dydaktyce szkoły wyższej, podręcznikiem do języka scs jest publikacja autorstwa Teresy Friedelówny i Czesława Łapicza pt. *Język staro-cerkiewno-słowiański* (Toruń 1997). W zamierzeniu autorów jest to skrypt przeznaczony dla studentów filologii polskiej i innych filologii słowiańskich. Najnowsze, trzecie, wydanie tej pozycji (2008) składa się z czterech części. Pierwsza ma charakter teoretyczny i zawiera wstępne wiadomości o języku oraz opis jego systemu gramatycznego (fonetyka i fonologia, fleksja, składnia). Druga to teksty do ćwiczeń wraz z komentarzami. Trzecia – wskazówki metodyczne dla osób uczących się samodzielnie, w części czwartej zaś – oprócz aneksu z encykliką Jana Pawła II *Slavorum Apostoli* oraz zestawienia bibliograficznego – czytelnik znajdzie słowniczek scs-polski. Warto jeszcze wspomnieć, iż pod takim samym tytułem Friedelówna i Łapicz w 1979 i w 1983 r. wydali nieco bardziej podstawową wersję skryptu do gramatyki scs; publikacja ta bowiem zawierała wprawdzie opis systemu gramatycznego języka, ale nie znalazły się tam ani wypisy z tekstów oryginalnych, ani słowniczek.

Powyżej omówione zostały najważniejsze i najpopularniejsze prace, o czym świadczy chociażby liczba ich wydań. Pozostałe pozycje (w tym nowsze) takich autorów, jak Stanisław Bąk, Paweł Smoczyński czy ks. Stanisław (Eustachy) Strach, są wymienione w wykazie na końcu artykułu.

*

Pracujący nad przekładami piśmiennictwa (s/n)cs na język polski przez wiele lat nie mieli możliwości korzystania z obszerniejszych polskojęzycznych opracowań o charakterze leksykologicznym i leksykograficznym, gdyż tego typu publikacje były niezwykle rzadkie¹⁷. Luka ta powoli zaczęła być

¹⁷ Pomijamy tu także sprawę najstarszych rękopiśmiennych i drukowanych opracowań leksykograficznych cerkiewnosłowiańsko-polskich, takich jak np. pierwszy drukowany tzw. *Leksykon Supraski* z 1722 r.: Ле҃иконъ сирѹчь словесникъ славенск-и имѹющъ в себѹ словеса первѹе славеиск-и, азбѣчнѣ-, посемже полск-и. [...] въ типограф-и монастѣр-общезителнаго сѢнпраслскаго (Reedycje: 1. [dodatek do książki]: ks. prot. S. STRACH, *Krótko gramatyka języka cerkiewnosłowiańskiego*, Białystok 1994; 2. *Супрасльскій*

wypełniana w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, kiedy to zaczęły pojawiać się zarówno obszerniejsze opracowania o charakterze ogólnym, jak i zestawienia tematyczne. Są to publikacje wartościowe i potrzebne zarówno dla bardziej doświadczonych tłumaczy, zajmujących się translacją dawnych tekstów słowiańskich, jak i dla adeptów tej sztuki (choć przydatność danego opracowania w pracy nad przekładem zależy w dużej mierze od charakteru tłumaczonego tekstu). Dostępne obecnie słowniki i leksykony charakteryzuje, oczywiście, różny zasób jednostek leksykalnych (tworzone były bowiem na podstawie różnego materiału źródłowego) oraz różne podejście do opracowania tychże jednostek, często inne aniżeli np. w popularnych słownikach dwujęzycznych. Konstruowanie poszczególnych haseł (zwłaszcza w leksykonach tematycznych) często nastrocza autorom wielu problemów, ujawniając chociażby brak polskich odpowiedników tłumaczonych terminów, a subiektywne rozwiązania autorów w tym zakresie zapewne nie zawsze są zgodne z oczekiwaniami późniejszych użytkowników. Warto również zaznaczyć, iż wszystkie dotychczasowe opracowania mają charakter jednostronny – (s/n)cs-polski, choć często podczas tłumaczenia pożądana byłaby również możliwość odnalezienia (s/n)cs odpowiednika danej polskiej jednostki leksykalnej. W tym miejscu zasadne jest zatem podanie kilku bliższych wiadomości, charakteryzujących wydane w ostatnich latach słowniki¹⁸.

Najpierw omówimy obszerne i najważniejsze słowniki przygotowane przez kapłanów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego – ks. Aleksego Znoskę i ks. Stanisława (Eustachego) Stracha, wydane, odpowiednio, w roku 1996 i 2012. Ich podstawą są teksty liturgiczne Cerkwi Prawosławnej.

церковнославяно-польский словарь 1722 г., сост. Ю.А. Лабынцев, Л.Л. Щавинская, Минск 1995 [= *История книжной культуры Подляшья*]; 3. *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, red. L. Citko, Białystok 2012) i in. Dzieła te mają obecnie charakter zabytków, a nie pomocy naukowych, a ich wykaz (łącznie 6 pozycji) można znaleźć m.in. w pracy: С.И. НИКОЛАЕВ, *Польско-русские литературные связи XVI-XVIII вв. Библиографические материалы*, Санкт-Петербург 2008, s. 28-31 (to samo w języku polskim: S. NIKOLAJEV, *Polono-Rossica: polsko-rosyjskie związki literackie w XVI-XVIII wieku: materiały bibliograficzne*, Kraków 2009, s. 31-34).

¹⁸ W celu ukazania specyfiki słowników (s/n)cs-polskich prezentujemy wybór, w skład którego wchodzi: 1. pozycje samodzielne, ukazujące różnorodne podejście ich autorów do materiału (dobór i sposób opisu): są tu zarówno słowniki powstałe w wyniku prac o charakterze translologicznym, filologicznym, także jako pomocnicze dla praktyki liturgicznej, jak i mające charakter bardziej popularny; 2. pozycje o charakterze pomocniczym wobec treści publikacji, w których się znalazły (serie wydawnicze z edycjami przekładów tekstów źródłowych). Słowniki *sensu stricto* (wydane w XX i XXI w.) przedstawiamy wszystkie, z pozostałych słowników i leksykonów tematycznych – najnowsze i takie, których autorzy podzielili się refleksją nad opracowywaną przez siebie materią.

Zadaniem liczącego ponad szesnaście tysięcy haseł *Słownika...* A. Znoski¹⁹ jest „podanie polskich odpowiedników terminologicznych dokonane według wyboru starocerkiewnosłowiańskiego i teologicznego zasobu słownikowego” (tu i dalej: *Od autora*, s. 5). Są tu więc „wyrazy cerkiewnosłowiańskie, powszechnie używane w Księgach Starego i Nowego Testamentu, [...] terminologia teologiczna, [...] część słownictwa specjalistycznego, [...] imiona i nazwiska osób powszechnie czczonych przez Kościół, tych, którzy w życiu Kościoła i chrześcijaństwa odegrali znaczącą rolę; hasła o charakterze informacyjnym, mającym powiązanie z Kościołem”. Wykaz „inne skróty bibliograficzne” (s. 8) bywa miejscami mało precyzyjny; obok wyszczególnionych nabożeństw, modlitw i rytów, czytań na wybrane dni wspomnień liturgicznych odwołuje się ogólnie do „św. Jana Złotoustego” czy „Soboru Kartagińskiego”. Niemniej jednak, jak zauważa autor, „przy opracowywaniu niniejszego *Słownika* osobliwą trudność nasuwały realia stanowiące brak polskich odpowiedników. [...] I tak np. znaleziono odpowiedniki do takich haseł, jak «Christa radi jurodiwyj» – saloita (zamiast nietrafnie potocznie używanego «szaleniec Chrystusowy»), «Nierukotworennij Spas» – Chrystos Acheiropita, «żena mironosica» – niewiasta myrofora [...]. Praca podejmuje jednocześnie zadanie ujednoczenia znaczenia i pisowni terminologicznej poszczególnych haseł. U niektórych bowiem autorów hasło «ałtar» występuje jako «ołtarz» (zamiast «prezbiterium»), «głas» – jako «głos» (zamiast «ton», od słowa tonacja)”. Okaże się to problemem aktualnym także w późniejszych i o innym charakterze publikacjach słownikowych (zob. niżej).

Należy podkreślić, że w konstrukcji hasła Znosko podaje zawsze wymowę zapisaną łacinką. Dla rzeczowników podane są formy mianownika i dopełniacza l.p. W wypadku czasowników brak konsekwencji: zazwyczaj przytaczany jest bezokolicznik oraz forma 1. i 2. osoby l.p. czasu teraźniejszego, ale równie często tylko bezokolicznik. Zdecydowana większość haseł ma wskazanie występowania, np. odesłanie do tekstu biblijnego albo innej księgi (np. Min. VI.10; Prol. I.8 > mineja, prolog; Irmos Kanonu Bożego Narodzenia ton 1, pieśń 3; czw. Niedz. Palm., Ryt spowiedzi). Dla wielu pojęć podaje Znosko paralelny termin grecki, transliterowany/transkrybowany łacinką (np. *злострадание* > *kakouchia*).

¹⁹ Warto wspomnieć, że w roku 1983 A. Znosko opublikował tzw. mały słownik, będący podstawą wydania z 1996 roku. O obu słownikach zob. recenzję A. Fałowskiego: „Slavia Orientalis” 47(1998), nr 1, s. 133-135.

Podręczny słownik cerkiewnosłowiańsko-polski stanowi drugą część publikacji ks. Stracha, poświęconej składni języka cerkiewnosłowiańskiego²⁰. Obok cytowanego wyżej *Słownika* ks. Znoski jest on bodaj najobszerniejszym tego typu leksykonem, dostępnym obecnie na rynku polskim. Autor publikacji ma doświadczenie w pracy leksykograficznej, nabyte m.in. przy opracowywaniu części haseł z przytoczonego słownika ks. A. Znoski. Warto nadmienić, iż w zestawianiu własnym ks. Strach rezygnuje z wielu rozwiązań stosowanych w popularnych słownikach obcojęzycznych, jak np. wskazywanie części mowy w haśle czy podawanie w jego opisie podstawowych form gramatycznych danego wyrazu. Same hasła słownikowe (przeszło pięć i pół tysiąca) autor komponuje w dość przejrzysty sposób, zaznaczając we wstępie do publikacji: „W słowniku tym oprócz tłumaczenia wyrazów i zwrotów zostały zamieszczone całe cytaty z Pisma Św. i ksiąg liturgicznych zaopatrzone, często oprócz tłumaczenia, w krótki komentarz językowy” (s. 12). Dodajmy, że nie każda z jednostek podana jest w kontekście, a tylko te leksemy, których wyjaśnienie czy przykład może nastręczyć trudności.

Forma podstawowa wyrazów zapisywana jest w *Słowniku* Stracha wyłącznie cyrylicą, brak jest transkrypcji czy transliteracji na łacinkę, jak u Znoski. I chociaż część haseł w obu słownikach jest taka sama (lub prawie taka sama, jeśli uwzględnić różnice w kompozycji samego hasła), słowniki te jednak nie są identyczne, gdyż niektóre hasła występują tylko w jednym z nich, a zakres wiadomości jest zróżnicowany. Zilustrujmy to na przykładzie następujących par haseł:

A. Znosko:

нерастворѣннѣ ꙗ́, а-, ое (nierastworiennyj) – czysty, niezmiśnany

S. Strach:

нерастворѣннѣ ꙗ́ – nierozpuszczony (szczyry), czysty, jednolity, bez domieszki; я́кв чаша въ р'нцѣ гдѣни в'на' нерастворе'на, испо'льнъ растворе'н-, и о́кло'ни § се-' въ с'ю' Ps 74,9 – por. pol. „bo w ręce Pańskiej jest (w cs. składnik dom.) kielich wina szczerego, pełen zmieszania, i nachylił tu i tam (dosł. z tego w tamten)” (BW2.). Uwaga: Kielich pełen gorzycy lub wina odurzającego oznacza często w Piśmie Świętym gniew Boży, tj. karę, którą wyznaczył Pan dla grzeszników

²⁰ Zob. A. KAWECKA, I. PETROV, M. SKOWRONEK, *Z zamiłowania do cerkiewszczyzny* [rec.: ks. protoijerej STANISŁAW (EUSTACHY) STRACH, *Składnia języka cerkiewnosłowiańskiego okresu nowożytnego z podręcznym słownikiem cerkiewnosłowiańsko-polskim*, Ząbkowice Śląskie 2012, ss. 332], „Przegląd Prawosławny. Orthodoxy” 2012, nr 8, s. 43-45.

A. Znosko:

вбетшан·е, - (*obietszánije*) – starość, niemoc; потекНть вбетшан·- – kapią z obłoków (Нб 36,28); не приложать ктомН 2же проити сквозу' тебе' во вбетшан·е – nie przydadzą (ponowią), by przejść pośród ciebie ku zniszczeniu (by cię zniszczyć) (Nah 1,15)

S. Strach:

вбетшан·е – zużycie, zniszczenie, zestarzenie się; starość, zgrzybiałość, niemoc, słabość.

Inny charakter ma wydany w Krakowie słownik autorstwa gdańskiej slawistki Haliny Wątróbskiej (2010), który „powstał na bazie XIII-wiecznego manuskryptu staro-cerkiewno-słowiańskiego redakcji ruskiej, pochodzącego ze zbiorów Biblioteki Narodowej [...] w Sankt-Petersburgu w Rosji. Rękopis jest notowany w katalogach jako *Izbornik XIII w.* i posiada sygnaturę Q. п. I. 18. [...] Słownik dwujęzyczny wypełnia lukę w polskiej leksykografii, nie mamy bowiem dotąd słownika staro-cerkiewno-rusko – polskiego z przytoczeniem oryginalnych kontekstów ze średniowiecznego manuskryptu” (s. 6). Bez wątpienia zaletą *Słownika Wątróbskiej* jest podawanie kontekstu każdej z prezentowanych jednostek²¹; jeśli dany leksem ma więcej niż jedno znaczenie, wówczas wyimki z tekstu źródłowego odnoszą się do każdego ze znaczeń. Oto kilka przykładów (przytaczamy z zachowaniem oryginalnej pisowni):

Р-дъ *m* kolejność ■ написа · ·Г · словесъ · аГ · искони бѹ слово · и прочаяпо р-дѹ ^{34, 10} * nieprzydatny (*ad* не въ р-дѹ) ■ Камень ꙗгоже не в редѹ створиша зижюще съ бѣꙋ въ главѹ ѡглѹ ^{110, 13}

То *conj* то ■ аще обр-щеть с- ягода въ гръзнѹ · то не погѹблю гръзна того · нь спГсѹ и ^{18, 2} * *conj* а ■ а тꙋ злꙋми грꙋхꙋ · съгꙋшаючи · и безаконьꙗ тмами дꙋюшчи · то себе не осѹдиши ^{28v, 18} * *part* то ■ Т · Раби сѹтъ то · иже слѹжать бГѹ · и волю ꙗго твор-ть · а не родѹ · и рож-ниц-мъ ^{18v, 7} * *part* заѹ, bowiem ■ азъ бо ꙗсмь самъ хлꙋбъ скоро въплъщая с- · и бꙋвая всꙋмъ животь посланꙋи · а ꙗже то хочеши м- понѹдити · то створи гꙋви ^{181v, 8}

²¹ W wypadkach rzadkich podaje się więcej kontekstów/fragmentów, np. Требовати *ipf* potrzebować ■ насꙋдить · зГ · дГнии · въ тꙋ бо тꙋчью дГни изл-жуть птица · нь понеже и кꙋрмл- имь требꙋ дꙋрѹгѹю · зГ · на възрастениꙗ птицемъ ^{166v, 11} · и требовавшима има вдежь не презꙋ ꙗго нагѹ ^{131v, 11}.

nosłowiańskich, rosyjskich, ukraińskich”, oraz transliterację alfabetem łacińskim. W rezultacie otrzymujemy następującą konstrukcję haseł (z zachowaniem oryginalnej pisowni):

- Bogogłosnik** cs. bogoglasnik; gr. theofónikon („theos” Bóg + „foni” głos);
- epitrachelion** gr. („epi” na + „trachelos” „trachelion” kark, arteria, tchawica), peritrachelion, petrachēlion; cs. *jepitrachil* epitrachíl; ukr. *jepitrachyl* jepitrachíl’; pol. epitrachy lion;
- Horologion** gr. (księga godzin); cs. *časosłowiec* časoslóvec, *časosłow* časoslów; pol. czasosłów;
- kapłaństwo**, cs. *swiaszczenstwo* svjaščénstvo;
- ładan** cs. ladan, **ładon** cs. lád on, **liwan** cs. lívan, *fimian*; gr. ladanon, ledanon, líbanos (od nazwy drzewa „liban” cedr libański), fimián, thymíama;
- omoforion**, gr. omophó rion („omos” ramię + „phoreo” nosić), omophoron, ōmophortion, naphorion, maphorion; cs. *omoforij*, *omofor*, *maforij*, *nadrámienije* nadrámenie, *naramnik* (niepoprawnie);
- orlec** cs.; gr. aetós, pol. pot. orlik;
- Prolog** cs. prológ lub prólog; gr. prólogos;
- skufia** cs.; gr. skuphos (kubek, miseczka), skouphía;
- Sticherarion** gr. (gr. „sticherá”, cs. „stichéra”, ukr. „stichíra” stychiera, hymn liturgiczny); cs. *stichirar’*, ukr. stychyrrar stichirár; pol. stychierar, stychierarz.

Hasła (329) pogrupowano nie alfabetycznie, a w układzie rzeczowym (w następujących kategoriach: części składowe świątyni z wyposażeniem; pozostałe elementy wyposażenia świątyni; utensylia biskupie; dystynktoria; szaty duchowieństwa Kościoła wschodniego; księgi liturgiczne (wybór); sprzęty różne).

Przekonanie Pokorzyny o problemach terminologicznych podzielają również autorzy innych opracowań. W opinii Elżbiety Smykowskiej, autorki serii słowniczków (2002-2008): *Ikona*, *Liturgia prawosławna*, *Prawosławni święci* i *Zwyczaj i obrzędy prawosławne*, „trudność tkwi w tym, że terminologia cerkiewnosłowiańska nie ma właściwie usystematyzowanych i uporządkowanych odpowiedników w języku polskim”, choć jednocześnie „terminy cerkiewnosłowiańskie funkcjonują w percepcji i świadomości prawosławia w Polsce i nie wywołują jakiegoś dysonansu”²². Stąd cechą charakterystyczną słowników Smykowskiej jest „podawanie obok terminów cerkiewnosłowiańskich ich spolszczonej transliteracji oraz zamienników z odniesieniem do terminologii cerkiewnosłowiańskiej”, a niekiedy też greckiej, np.:

²² Wszystkie cytaty za: E. SMYKOWSKA, *Wstęp*, w: TAŻ, *Liturgia prawosławna. Mały słownik*, Warszawa 2008, s. 5.

chirotonia (gr. *cheirothonia*, od *cheir*, „ręka”, *teino*, „rozciągam”; cs. *rukopoloženije*, „nakładanie rąk”) [*Liturgia prawosławna*];

pawołka (ros. *pawotka*, „przykrycie”, „osłona”, „pokrowiec”) [*Ikona*];

litijnyj sosud zob. błogosławiaństwo chlebów [*Zwyczaj i obrzędy prawosławne*];

namaszczenie św. olejem (gr. *hagias tu hagiou eleiu*; cs. *jeleopomazanije*) [*Zwyczaj i obrzędy prawosławne*];

Niedziela Palmowa (gr. *Enksodos tu Kyriu Iesu Christu eis Hierusalem*; cs. *Wchod Hospodien wo Ijerusalim*) [*Zwyczaj i obrzędy prawosławne*].

Nie są to więc słowniki podające określenia desygnatu w różnych językach, a zazwyczaj objaśniające w języku polskim desygnat nazwany terminem cerkiewnoślawiańskim (cs). Hasła w języku polskim (lub spolszczone i dość dobrze w polszczyźnie funkcjonujące) stanowią mniejszość, np. absyda, adoracja Krzyża Świętego, akatyst, ambona, anafora, anamneza, antyfona, antymins, Antypascha, archidiakon, archimandryta, autokefalia. Niekiedy od terminu polskiego/spolszczonego autorka odsyła do cs, np. aklamacja > aksjos, Liturgia Katechumenów; artoforion > daronosica; asterysk > zwiezdica. Znaczna liczba haseł podawanych przez Smykowską ma brzmienie cs lub wręcz rosyjskie (np. agiasma, agniec, altar, anałoj, archierej), niekiedy towarzyszą im odsyłacze, często różniące się tylko fonetycznie, np.: akafist > akatyst; amwon > ambona; anamniesz > anamneza; antifon > antyfona; antifonar > antyfonarz; antimins > antymins; apsida > absyda; archidijakon > archidiakon; archijepiskop > arcybiskup; archijerej > archierej; archimandrit > archimandryta.

Podobną konstrukcję – opartą na objaśnieniu desygnatu w różnych językach – ma najnowsze wydanie o charakterze słownikowym: *Leksykon terminologii prawosławnej rosyjsko-polski* Heleny Fediukiny (Warszawa 2014). Ma on być „dwujęzycznym słownikiem-informatorem zawierającym definicje podstawowych dla Prawosławia terminów, pojęć i realiów...” (tu i dalej za: *Wprowadzenie*, s. 7-8). Użyteczność *Leksykonu* byłaby większa, gdyby zawierał indeks haseł w języku polskim: porządek alfabetyczny obowiązuje w nim bowiem tylko dla języka rosyjskiego, a nieznający go czytelnik może mieć trudności z odszukaniem jednostek, rozpoczynających się w każdym z języków od innych liter lub inną grupą spółgłoskową (np. *jagnię*, *baranek* – *agneц*; *piekło*, *otchłań* – *ад*; *chrześniak* – *крестник*; *pochodzący z Krety* – *критский*; *skarb* – *сокровище*; *telonia*, *indywidualny wstępny sąd w obecności aniołów i demonów* – *мытарство*; *ciało* – *плоть*; *malowidła (cerkiewne)*, *polichromia* – *роспись*; *zasnę Józef* – *благобразный Иосиф*). Umieszczenie w *Leksykonie* haseł właściwych zdaniem autorki „polskojęzycznemu środo-

wisku prawosławnemu” (m.in. *Agniec, aksjos, Dzień niebiańskiego Anioła, Biała Niedziela, Antypascha, archijerej, archistrateg, bagranica, raskoł, schima duża, Wprowadzenie Bogurodzicy do Świątyni, wozduch, swetilen*, ale też transkrypcje terminów rosyjskich, jak np.: *Wsienoszcznoje Bdienije, Bogorodiczn, Wratarnica, kanawka, kopie, Służebnik*) może w niektórych wypadkach wzbudzać wiele wątpliwości. Wydaje się też, że informacja, jakoby „w przypadku słów niesłowiańskiego pochodzenia [wyrazy hasłowe] zawierają także kwalifikatory etymologiczne wyróżnione kursywą” jest niepełna – *Leksykon* zawiera ponad 200 jednostek z informacją *цс.* – ‘cerkiewnosłowiański’. Te – w świetle tematyki artykułu najciekawsze – skonstruowane są na kilka różnych sposobów, natomiast w części zawierającej polskie odpowiedniki haseł ten sam kwalifikator (*cs*) znajduje się w całym słowniku tylko jeden raz:

алкать *цс.* *взалкать сов.* (алчущий прич.);

бдение *цс.* – бодрствование (в том числе в ночное время);

безребреник *цс.* – святой (врач), лечащий безвозмездно;

крин *цс.* *лилия* – христианский символ чистоты и непорочности;

обчий *цс.* *овечий*;

матерь *цс.* *мать* – в НЗ употребляется в отношении ПБ;

праотцы *цс.* – ветхозаветные предки иисуса Христа, начиная от Адама и Евы.

razdielnoreczije *cs.* – zabieg stylistyczny używany w dawnym śpiewie cerkiewnym, polegający na rozdzielaniu dwóch sąsiadujących spółgłosek samogłoską.

Podkreślić jednak należy, że *Leksykon* przede wszystkim realizuje założenie ukazania „łączliwości frazeologicznej [haseł] w ramach idiomów i frazeologizmów występujących w tekstach Pisma Świętego, czyli biblijnej semantyki słowa” – ta jego funkcja podczas lektury jest widoczna najwyraźniej.

Dwa wydane w 2007 r. w krakowskiej serii „Mysterion” polskie przekłady traktatów mistagogicznych i objaśnień liturgii prawosławnej zaopatrzone w słowniczki, których autorem koncepcji jest Georgi Minczew. Pierwszy z nich, *Słownik terminologiczny*, dodany do traktatu bł. Symeona z Tessaloniki *O świątyni Bożej*, obejmuje 100 haseł, terminów liturgicznych i architektonicznych, zawartych w tekście źródłowym – od *agnec* do *żertwennik*, w postaci zarówno polskiej/spolszczonej (np. *ambona, anafora, antyfona, archimandryta, chryzmonamaszczenie*), jak i transkrybowanej/transliterowanej z (*s/n*)*cs* (np. *czasosłow, mandia, mnogoletie, poruczy, służebnik*) oraz z greki (np. *eucho-logion, syntronon, templon, zeon*). Konstrukcję haseł objaśnia autor następująco (s. 95-96): „Nie zawsze przekład cerkiewnosłowiański odpowiada znaczeniu terminu greckiego (zob. np. hasła *ołtarz, prestoł, żertwennik*). Nie

podaję terminu cerkiewnosłowiańskiego w przypadku, gdy nie różni się on brzmieniem od greckiego (np. *diskos*, gr. δίσκος ‘dysk’; ale *ekfoneza*, gr. ἐκφώνεσις ‘aklamacja, zawołanie’; cs. *возгласен·е*”). W ten sposób *Słownik...* podkreśla „różnice między brzmieniem i znaczeniem niektórych terminów w czasach bł. Symeona a współczesną praktyką liturgiczną”.

Z kolei *Słownik liturgiczny* uzupełniający polski przekład *Nowych tablic* abpa Beniamina zawiera 185 haseł. Na objętość słownika nie pozostała zapewne bez wpływu tematyka *Nowych tablic*, znacznie szersza aniżeli liturgiczny komentarz bł. Symeona, obejmująca – poza opisem świątyni, nabożeństw, utensyliów – także wybrane teksty liturgiczne i śpiewy czy wykonywane przez celebransów gesty. Niemniej jednak specyfika obu cytowanych tu wydań powoduje, że duża część tych słowników jest tożsama, ponadto przygotowano je, opierając się na niemal tych samych opracowaniach. Wszystkie hasła *Słownika...* z traktatu bł. Symeona znajdują się w słowniku do *Nowych tablic*, niemniej jednak różnią się od nich niekiedy objętością (np. *troparion* i *typikon* obszerniejsze w *Nowych tablicach*), czasem jedynie postacią graficzną (w kolejności: *O świątyni Bożej – Nowe tablice*, np. *Bema* vs. *Bima*, *Dary ofiarne* vs. *Dary Ofiarne*, *Diskos* vs. *Dyskos*, *Nabiedrennik* vs. *Nabedrennik*).

Zasada tworzenia słowników, przyjęta przez autorów pierwszego tomu pierwotnie gnieźnieńskiej, a następnie krakowskiej serii „Biblioteka Duchowości Europejskiej” (2004-), została zachowana w jej kolejnych tytułach²³. Opracowane przez Izabelę Lis-Wielgosz *Słowniczk*i w tomie pierwszym, drugim i trzecim liczą odpowiednio: 53, 81 i 37 haseł, w tym liczne z zakresu genologii piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego (hasła takie, jak: *akrostych*, *akatyst*, *chajretyzmy*, *ikos*, *irmos*, *kanon*, *kondak*, *oktoich*, *pochwalne słowo*, *triod*, *żywot* i in.) oraz teologii, liturgii i liturgiki prawosławnej (m.in. *liturgia*, *minea*, *omoforion*, *prosfora*, *służba*). W 4. tomie BDE obok *Słownika antroponimów i toponimów* wyodrębniono liczący 106 jednostek *Słownik terminów liturgicznych i teologicznych* w opracowaniu Georgiego Minczewa i Małgorzaty Skowronek, gdzie obok hasła – w języku polskim lub postaci spolszczonej – podaje się jego odpowiedniki (s/n)cs i grecki.

²³ Z wyjątkiem piątego, gdzie zrezygnowano ze słownika jako samodzielnej części na rzecz wyjaśniania wybranych terminów w komentarzach ujętych w formę przypisów pod linią: *Święci Konstantyn-Cyryl i Metody. Patroni Wschodu i Zachodu*, red. A. Naumow, t. I-II, Kraków 2013 (= Biblioteka Duchowości Europejskiej, 5/I, 5/II).

Wydaje się, że wszystkie omówione wyżej oraz pozostałe wymienione w aneksie opracowania słownikowe i leksykony mogą stać się w przyszłości dobrą podstawą do opracowania słownika polsko-(s/n)cs²⁴.

*

Poniżej przedstawiamy w układzie chronologicznym pełną listę interesujących nas podręczników, gramatyk, słowników, leksykonów i słowniczków – zarówno omówionych w artykule, jak i pozostałych. Musimy jednak zaznaczyć, że lista ta może być niepełna, szczególnie w odniesieniu do wydań XIX-wiecznych oraz słowniczków z wydań polskich translacji tekstów źródłowych (w tym wypadku uwzględniono zasadniczo wydawnictwa seryjne), dlatego należy ją traktować jako robocze materiały do odpowiednich bibliografii. Przy sporządzaniu wykazu pozycji ogłoszonych drukiem systematycznie korzystaliśmy z internetowego centralnego katalogu zbiorów polskich bibliotek naukowych i akademickich (Narodowy Uniwersalny Katalog Centralny NUKAT: www.nukat.edu.pl). Przeważająca większość publikacji (wraz z kolejnymi ich wydaniem) została także sprawdzona *de visu*.

POLSKOJĘZYCZNE PODRĘCZNIKI I GRAMATYKI DO NAUKI JĘZYKA (S/N)CS²⁵

Ks. A. D. Z WALAWY [ANTONI DOBRZAŃSKI], *Grammatyka języka starosławiańskiego: iakiego Sławianie obrządek grecki wyznający w księgach swych cerkiewnych używają*, Przemyśl 1837.

JAN ŁOŚ, *Wykłady gramatyki języka starosławiańskiego (starocerkiewnego)*, cz. 1: *Fonetyka*, cz. 2: *Morfologia*, Kraków 1903 [rękopis powielany].

²⁴ Na koniec warto też dodać, że niniejszy artykuł w znacznym stopniu koresponduje z naszym tekstem, jaki ukazał się w 2013 r. w języku angielskim: A. KAWECKA, I. PETROV, M. SKOWRONEK, *Old Church Slavonic – Polish textbooks, grammars and dictionaries*, „Palaeobulgistica/Старобългаристика” 37(2013), No 4, s. 3-20.

²⁵ W związku z postępującą cyfryzacją zasobów bibliotecznych niektóre opracowania są dostępne również w wersji elektronicznej w sieci Internet i mogą być wyszukiwane m.in. poprzez stronę polskiej Federacji Bibliotek Cyfrowych: <http://fbc.pionier.net.pl>

JAN ŁOŚ, *Gramatyka starosłowiańska: głosownia, morfologia, składnia*, Lwów–Warszawa–Kraków 1922.

TADEUSZ LEHR-SPLAWIŃSKI, *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Poznań 1922-1923²⁶ (wyd. 2.: Lwów–Warszawa 1930; wyd. 3.²⁷, ze zmienionym tytułem: *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym (głosownia – fleksja)*, Kraków 1949; wyd. 4., uzup.: TADEUSZ LEHR-SPLAWIŃSKI, CZESŁAW BARTULA, *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym*, Wrocław–Kraków 1959; wyd. 5.: 1965; wyd. 6., popr. i uzup.: 1973; wyd. 7. – wznowienie uzup. wyd. 6.: 1976).

HENRYK UŁASZYN, *Język starocerkiewnosłowiański. Zarys gramatyki. Ćwiczenia. Teksty. Słownik*, Lwów 1928.

STANISŁAW SŁOŃSKI, *Gramatyka języka starosłowiańskiego (starobułgarskiego)*, Warszawa 1950.

TADEUSZ BRAJERSKI, *Język staro-cerkiewno-słowiański: podręcznik dla polonistów*²⁸, Lublin 1964 (wyd. 2.: 1966; wyd. 3. ze zmienionym tytułem: *Język staro-cerkiewno-słowiański: skrypt dla studentów KUL*: 1970; wyd. 4.: 1973; wyd. 5. ze zmienionym tytułem: *Język staro-cerkiewno-słowiański*: 1976; wyd. 6.: 1977; wyd. 7.: 1990).

JANUSZ STRUTYŃSKI, *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Kraków 1974 (wyd. 2., popr. i uzup.: 1979; wyd. 3., popr. i uzup.: 1991; wyd. 4.: 1993; wyd. 5.: 1996; wyd. 6., popr.: 1997; wyd. 7.: 1998; wyd. 8.: 1999; wyd. 9.: 2002; wyd. 10.: 2006).

STANISŁAW BAŁ, *Zasady transliteracji, transkrypcji i interpretacji tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich*, Wrocław 1975 (2. wyd.: 1977).

JÓZEFA KOBYLIŃSKA, *Gramatyka języka staro-cerkiewno-słowiańskiego z ćwiczeniami*, Kraków 1975 (wyd. 2., popr.: 1980; wyd. 3., popr.: 1988, 2. rzut: 1992).

²⁶ Ten sam wariant podręcznika ukazał się u różnych wydawców: 1922: „Nakładem Koła Polonistów Uniwersytetu Poznańskiego z zasiłkiem Ministerstwa W.R.I O.P. czcionkami drukarni Zjednoczenia Młodzieży w Poznaniu”; 1923: Poznań: „Fiszer i Majewski, Warszawa: F. Wende i sp., Łódź: L. Fiszer, Toruń: Towarzystwo Wydawnicze „Ignis” (informacje ze stron tytułowych poszczególnych wydań).

²⁷ Na s. 107-108 znajdują się poprawki i uzupełnienia do dwóch poprzednich wydań.

²⁸ Na zmiany w tytułach poszczególnych wydań wskazuje baza NUKAT. Dostępne wydania, sprawdzone *de visu*, opatrzone są tytułem *Język staro-cerkiewno-słowiański*.

PAWEŁ SMOCZYŃSKI, *Gramatyka opisowa języka staro-cerkiewno-słowiańskiego: przewodnik metodyczny dla słuchaczy studiów zaocznych II roku filologii polskiej i rosyjskiej*, Lublin 1975.

CZESŁAW BARTULA, *Gramatyka języka staro-cerkiewno-słowiańskiego z ćwiczeniami*, Kielce 1976 (wyd. 2., popr.: 1978).

TERESA FRIEDELÓWNA, CZESŁAW ŁAPICZ, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Toruń 1979 (wyd. 2.: 1983).

CZESŁAW BARTULA, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej na tle porównawczym*, Warszawa 1981 (wyd. 2., popr.: 1987; wyd. 3.: 1994; wyd. 4.: 1997; wyd. 5.: 1998; wyd. 6.: 2000, dodruk: 2001; 2, dodruk: 2003; wyd. 7: 2004; dodruk: 2006; 2. dodruk: 2008; 3. dodruk: 2009; 4. dodruk: 2011).

LESZEK MOSZYŃSKI, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984 (wyd. 2., zmienione: 2006; dodruk: 2012).

HALINA KARAŚ, *Gramatyka języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Warszawa 1994 (wyd. 2.: 1998; wyd. 3.: 2001).

STANISŁAW STRACH, *Krótką gramatyka języka cerkiewnosłowiańskiego*, Białystok 1994 (wyd. 2., uzup.: Hajnówka 1999).

TERESA FRIEDELÓWNA, CZESŁAW ŁAPICZ, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Toruń 1997 (wyd. 2.: 2003; wyd. 3.: 2008).

SŁOWNIKI (S/N)CS-POLSKIE

Ks. JÓZEF LEWICKI, *Приручный словарь славено-польскій, или Собрание реченій славенскихъ неудобъ разумѣтельныхъ, обрѣтающихся въ книгахъ церковныхъ, на языкъ польскій толкованыхъ / Słownik słowiańsko-polski zawierający w sobie mniej teraz zrozumiałe, w księgach cerkiewnych i do nabożeństwa służących znajdujące się słowa, dla użytku duchowieństwa, wyznawców obrządku grecko-katolickiego, miłośników starożytnego języka słowiańskiego*, Lwów 1830.

Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński Teodora Witwickiego z poł. XIX w., oprac. Josyp Dzendzeliwski, red. J. Rieger, Warszawa 1987.

Ks. dr ALEKSY ZNOSKO, *Mały słownik wyrazów starocerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, Warszawa 1983.

Ks. STANISŁAW STRACH, *Szkolny słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Hajnówka 1996 (kolejne wydanie – bez informacji, że jest to wydanie drugie: Hajnówka 1999).

Ks. dr ALEKSY ZNOSKO, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, adjustacja, opracowanie ortografii części cerkiewnosłowiańskiej, korekta tekstów cerkiewnosłowiańskich i ekwiwalencji znaczeniowej części polskiej słownika, uzupełnienie haseł: ks. protojerej Stanisław Strach, Białystok 1996.

HALINA WĄTRÓBSKA, *Słownik staro-cerkiewno-rusko – polski*, Kraków 2010.

Ks. protojerej STANISŁAW (EUSTACHY) STRACH, *Składnia języka cerkiewnosłowiańskiego okresu nowożytnego z podręcznym słownikiem cerkiewnosłowiańsko-polskim*, Ząbkowice Śląskie 2012.

SŁOWNIKI I LEKSYKONY TERMINOLOGICZNE

ELIZA MAŁEK, JAN WAWRZYŃCZYK, *Mały słownik terminologiczny folkloru i literatury staroruskiej*, Łódź 1991 (wyd. 2., poprawione i uzupełnione, ze zmienionym tytułem: *Mały słownik terminologiczny literatury, folkloru i kultury staroruskiej*, Łódź 1995).

MIROŚLAWA SZTOLBERG-BYBLUK, *Podręczny słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski terminów chrześcijańskich*, Toruń 1994.

ANTONI MARKUNAS, TAMARA UCZITIEL, *Terminologia kościelna. Mały słownik opisowy polsko-ukraiński i ukraińsko-polski*, Poznań 1995.

ANTONI MARKUNAS, TAMARA UCZITIEL, *Лексикон християнства русско-польский и польско-русский – Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*, Poznań 1999.

ANTONI MARKUNAS, TAMARA UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001.

EWA POKORZYNA, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych* [Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, tom CIII], Warszawa 2001.

ROMAN LEWICKI, *Христианство. Русско-польский словарь – Chrześcijaństwo. Słownik rosyjsko-polski*, Warszawa 2002.

ELŻBIETA SMYKOWSKA, *Ikona. Mały słownik*, Warszawa 2002 (wyd. 2.: 2008).

ELŻBIETA SMYKOWSKA, *Liturgia prawosławna. Mały słownik*, Warszawa 2004 (wyd. 2.: 2008).

ELŻBIETA SMYKOWSKA, *Zwyczajy i obrzędy prawosławne. Mały słownik*, Warszawa 2006 (wyd. II: 2008).

ELŻBIETA SMYKOWSKA, *Prawosławni święci. Mały słownik*, Warszawa 2008.

HELENA FEDIUKINA, *Leksykon terminologii prawosławnej rosyjsko-polski z cytatami z tekstów biblijnych*, Warszawa 2014.

MISTAGOGIE I KOMENTARZE LITURGICZNE (SŁOWNICZKI DO WYDAŃ)

Nowe Tablice czyli o cerkwi, liturgii, nabożeństwach i utensyliach cerkiewnych. Objasnienia Beniamina arcybiskupa Niżnego Nowogrodu i Arzamasu (wybór), przeł. I. Petrov, Kraków 2007 [G. MINCZEW, *Słownik liturgiczny*, s. 271-288].

SYMEON Z TESSALONIKI, *O świątyni Bożej*, przeł. A. Maciejewska, Kraków 2007 [G. MINCZEW, *Słownik terminologiczny*, s. 95-109].

SERIA „BIBLIOTEKA DUCHOWOŚCI EUROPEJSKIEJ” (SŁOWNICZKI DO WYDAŃ)

Kult Świętego Mikołaja w tradycji prawosławnej, wybór i oprac. A. Dejniewicz, Gniezno 2004 [*Słowniczek*, oprac. I. Lis, s. 191-129].

Święty Benedykt w tradycji chrześcijaństwa Zachodu i Wschodu, wybór i oprac. A.W. Mikołajczak, A. Naumow, Gniezno 2006 [*Słowniczek*, oprac. I. Lis, s. 172-187].

Franciszek Skoryna z Połocka. Życie i pisma, wybór tekstów, przekład i oprac. M. Walczak-Mikołajczakowa, A. Naumow, Gniezno 2007 [*Słowniczek*, oprac. I. Lis-Wielgosz, s. 219-227].

Uczniowie Apostołów Słowian. Siedmiu Świętych Mężów, oprac. M. Skowronek, G. Minczew, Kraków 2010 [*Słownik terminów liturgicznych i teologicznych*, oprac. G. Minczew, M. Skowronek, s. 209-213].

Z WARSZTATU PALEOSLAWISTY-TŁUMACZA:
POLSKOJĘZYCZNE POMOCE NAUKOWE
I OPRACOWANIA LEKSYKOGRAFICZNE

Streszczenie

Artykuł zawiera komentowany przegląd wydanych w Polsce podręczników, samouczków i gramatyk do nauki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego oraz opracowań leksykograficznych, stanowiących dowód refleksji naukowej nad językiem oraz kulturą kręgu *Slavia Orthodoxa*. W pierwszej części artykułu przedstawiono prace wykorzystywane w praktyce dydaktycznej szkół wyższych, szczegółowo omawiając niemal wszystkie pozycje wydane od początku XX w. – niezależnie od ich aktualnej dostępności i popularności. W drugiej części opisano kilkanaście publikacji słownikowych, leksykograficznych i leksykograficzno-encyklopedycznych. Analizie poddano różnorakie metodologie oraz dobór tekstów (np. teksty liturgiczne, teksty wybranych zabytków języka scs) i zjawisk źródłowych (obyczaje, rytuały itd.), stanowiących podstawę słowników, jak również specyfikę konstrukcji haseł i komentarz autorów poszczególnych edycji.

Aneks artykułu stanowi wykaz bibliograficzny niemal 50 tytułów.

ИЗ ТВОРЧЕСКОЙ ЛАБОРАТОРИИ ПАЛЕОСЛАВИСТА-ПЕРЕВОДЧИКА:
ПОЛЬСКОЯЗЫЧНЫЕ НАУЧНЫЕ ПОСОБИЯ
И ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ РАБОТЫ

Резюме

Статья содержит комментированный обзор изданных в Польше учебников, самоучителей и грамматик для изучения старо-церковно-славянского языка, а также лексикографических работ, иллюстрирующих научный интерес к языку и культуре сферы *Slavia Orthodoxa*. В первой части статьи представлены публикации, используемые в дидактической деятельности высших учебных заведений, с подробным комментарием практически всех позиций, изданных с начала XX в. – независимо от их актуальной доступности и популярности. Во второй части описано несколько словарных, лексикографических и лексикографическо-энциклопедических публикаций. Проанализированы различные методологические подходы, способ выбора текстов (напр., литургические тексты, тексты избранных памятников старославянского языка) и культурных феноменов (обычаи, ритуалы и пр.), которые легли в основу словарей, а также специфика конструкции словарных статей и комментариев авторов конкретных изданий.

В приложении к статье приводится библиографический список около 50 заглавий.

FROM THE PALAEOSLAVIST-INTERPRETER'S WORKSHOP:
POLISH LANGUAGE TEACHING AIDS
AND LEXICOGRAPHICAL STUDIES

S u m m a r y

The paper presents a commented review of published in Poland textbooks, self-study books of Old-Church-Slavonic and lexicographical studies, being an evidence of scientific reflection on language and culture of the Slavia Orthodoxa area. In the first part of the paper, there are presented studies (mainly textbooks) used in practice of teaching process in universities; nevertheless of their current availability and popularity, almost all of the titles edited from the beginning of the 20th cent., are described. The second part is devoted to a detailed description of dictionaries, lexicographical studies, and various kinds of encyclopaedias. Different methodological approach, selection of source texts (liturgical ones, particular codices etc.) and cultural phenomena (customs, rituals etc.), being the data base for the studies, as well as specificity of entries' construction and their authors' commentary are presented and analyzed.

The appendix is a register/list of almost 50 titles of translatory aids of both mentioned above groups.

Słowa kluczowe: słowniki i leksykony scs-polskie, przekład literacki, *Slavia Orthodoxa*.

Ключевые слова: старославянско-польские словари и лексиконы, литературный перевод, *Slavia Orthodoxa*.

Key words: Old-Bulgarian/Old-Church-Slavonic – Polish dictionaries and lexicons, literary translation, *Slavia Orthodoxa*.